

ПЕРЕД СУДОМ СТОРІЧЧЯ

1843—1943

О, неповторне, голубе дитинство!
Арк. Любченко.

Ніжність, солодкий і тихий смуток. Він проймає всю природу. Тихо плачуть зірочки, що скочуються снім небосхилом. Роса скропила траву й піднялася тихо стеблячки. Стих соловейко біля своєї самочки. Хіба коли-не-коли поцілюються самочки носиками зі своїми самчиками. Спить вітерець, такий лагідний і зовсім не бурхливий. Навіть водичка на лотоках при млинці щідиться — не щідиться, чи то дримає, чи, може — прислухайтесь — казку шепоче. Ніжність, солодкий і тихий смуток. Чого той смуток? Він від частя, від глибокого душевного миру, від незайманого сприймання природи людиною. Чи є в цьому світі люди? Так, є. Але що то за люди! Які ж бо вони добрі та лагідні, слухняні, красиві спокійною й тихою красою! Високі вони, з терновими очима, з гарячими губами, з намистом сліпучих зубів, стрункі, говорять — як соплочка грає, не налядавши на дівчат і парубків, як повбираються вони в святковий одяг. Але дивно: як жар горять фарби, сонцем сяють сліпучі тони, а все видається так само лагідним і ніжним. Бо нема тут якоїнебудь задержаності, виклику, навмисності. Все природне, все гармонійне, люди і природа, увесь світ, голубий і сумирний. І навіть пристрасті тут виявляються не бурхливою завуюю, не рвучким водоспадом, а ніжним струмочком.

— „Братіку мій миленький! — скрикнула Маруся і обняла його рученятами; довго дивилася йому у вічі, як тая ясочка, а далі й каже: — Тепер я сама тебе поцілую, аж тричі, бо знаю, що й в тебе на душі нема ніякого худа. — Та й припала йому на плече, зазираючи йому у вічі!”.

Це — освідчення молодят у коханні. Трошки смішно, правда? Дуже наївно, правда? Але як мило, як тепло, як лагідно-ласкаво!

Такого світу не буває. Світ інший, жорстокіший і суворіший, неблаганніший, він потребує мужності і хитрости, гарту, твердої волі! В ньому не можна „плакати по-катеринячому”. А тут нема навіть катеринячого плачу. Навіть він занадто складний, занадто трагічний для цього голубого дитячого світу. Ні, не буває такого світу! Немоżliва така іділія! Хіба що в мріях. У спогадах про дитинство. Навіть, може, не в справжньому дитинстві. Там були падіння, бійки, розчарування, свої, хай мініатюрні, трагедії. Але тепер, як ви вже дорослий, у ті нещасті хвилини, коли втрома пододала вас, коли вже стільки зроблено, а ще більше треба зробити, і ви це знаєте, але спинилися на мить, — у ці рідкі хвилини, чи не згадуєте ви з солодкою ніжністю далекий і неповоротний і такий безконечно близький світ вашого дитинства? Той неповторно-голубий світ? Якщо ви людина, а не гомункулос, не формула на двох ногах, то, безперечно, згадуєте. І тоді ви любите Квітку. Ви любите його не так, як Шевченка або Лесю Українку. Він не веде вас на труд і подвиги, він не кличе вас до мужності і боротьби, він не перевершує вам душу до глибини,

розпеченим залізом випалюючи з неї все рабське й мізерне. Але він дає вам хвилину солодкого відпочинку, тихого й милого спокою, м'якої ласкавости. Він такий старомодний і трошки смішний у своїй трошки незграбній і трошки вайлуватій ніжності, він коли-не-коли трошки солодкавий... і ще можна чимало понавизбирувати тих „трошки”... Але ви не відмовитесь іноді зануритися в цю прохолодну затишність, в це дзюрчання слобжанського повільного струмочка, в цей світ далекої іділії.

Боже мій! Ми вже чуємо розгнівані голоси. Це кричать на гвалт „вольові енергетисти”, пробачте на такому дивоглядному слові. Вони обурені вкрай. „Нам потрібна вольова людина! Геть усе, що розмагнечує душу! Не солов'їв, а кулеметів. Які там з біса струмочки! Давайте нам Ніягар! Героїня тихо схилилася на плече? Кому це потрібно! — Хай вона кусає героїв! Хай вона палять його! Але не коханним, а патріотизмом, вольовим енергетизмом, волюнтаризмом... ізмом... ізмом... ізмом! Одне слово — геть Квітку!” — так кричить такий собі чорнявенький парубочко. Він закінчив школу — і вирішив, що він уже все знає. Шашкевич? — Застарів. Котляревський? — Блазень. Квітка? — Слизько. Точнісінько:

І ми не ми, і я — не я!
І все те бачив, і все знаю!
Нема ні пекла, ілі раю,
Немає й Бога, тільки я...

І не здогадується, бідолошний, що він не менше смішний і не менше наївний, ніж так категорично перекареслований ним Квітка. Це ж про нього й писав сам такий Квітка:

„Як попаде нашу книжку, то переверочує її, переверочує, мов голодна беззуба собака шкоринку, котрої не вкусить, та, не розчухавши, що, для чого і против чого писано, зараз, щоб абищонебудь сказати, абищимнебудь нашого братчика занехати, а самому похвастати, зараз, кажу, і гукне: „Кавика не там! Оксія не туди! Хвалі! Треба наш-ери — ни-ни! Я усе знаю і зараз побачу, де що не так. — Ой гляди лишень, пане усе-знаю, щоб не було і з тобою того, що з Терешком шевцем!”

Підліток завжди зневажливо висловлюється про дитинство: Що знають діти? Хіба плакати. — Дорослий любить і цінить дитинство, залюбки про нього згадує. І це не заважає йому бути мужнім і глибоким, досвідченим і практичним — одне слово, дорослим. А підліток у самому своєму патосі заперечення дитинства виявляє, скільки ще в ньому лишилося дитячого. Це стосується і до Квітки. Коли у нас багато голосів волає про його застарілість, про те, щоб його скинути з корабля сучасності, волає про вольовий енергетизм і інші добрі речі (які одначе в житті ніяк не дають власти себе в шухлядках з отакими „ученими” налічками), то це говорить про те, що великий голос у нашому культурному процесі мають підлітки. Це непогано. Бо це свідчення молодості нашої культури, а молодість — це перспективи, надії, майбутнє. Але чи повинні замовкнути дорослі? Чи повинні вони

віддати провід молодим? (Читач здогадується, що говориться не про роки і не про керівні посади десь в УІКІ!)

Так отже не віддамо Квітку. Не будемо робити з нього ні пророка, ні вчителя, ні національного героя. Але знайдемо для його творів місце на нашій політиці і в нашій душі. Не можна віддати його навіть, якби він увесь був такий, як у „Марусі“, такий сумурний і блаженно-сумний. Але він зовсім не весь такий і навіть не такий уже простий, як це з першого погляду здається.

Уже коли читаєш спогади про Квітку, впадають в очі незрозумілі суперечності. Боязка золотушно-хвороблива дитина, потім людина, що, як мімоса, закривається від кожного доторку, людина, що тікає від світу — мовляв, ловив він мене і не піймав — у ченці. А водночас кілька разів військовий, і актор, і першорядний танцюрист, і ініціатор мало не всіх громадських заходів у Харкові, молодому тоді університетському місті, Атепах — за Каразіном — Слобожанщини: перший директор театру, один з редакторів „Українського Вестника“, засновник Інституту шляхетних дівчат і кадетського корпусу, повітовий „предводитель дворянства“, совісний суддя і голова карного суду — і до того ж кілька разів вибираний — значить, не погано виконував ці обов'язки. Типовий деталь мемуариста: чи не найбільше в світі Квітка боявся... коней (а боявся він взагалі багато чого). Але, бувши ченцем, узявся сам доглядати в монастирі коні.

Такі контрасти побоювань і активної діяльності, безвільності й волі — і в творчості. Ми звикли твердити, що герої Квітки — пасивні й безвільні. Мовчки коряться Маруся батькові, ні зерна протесту нема в Василеві. Але хіба не виявляється сила волі в тому стоїцизмі, з яким Галочка відмовляється покохатися з нерівною-капітаном або з яким Оксана переносить після повернення з дитиною до рідної хати поговори села і відкидає ширю любов закоханого в неї Петра? А вже справжній гимн вольовій активності — образ Івги („Козир-дівка“), що дійшла своїх прав усупереч численним сильнішим ворогам. І хто з героїнь творів нашої літератури — неписьменних селянок міг, пробившись до губернатора, заявити йому: „Глядіте ж, не забудьте й ви, прийдіте: там укуні розберемо діло і побачимо, хто з нас бреше, чи я, чи ваші судді“. Тут вольовість не в декламаціях і деклараціях, а у вчинках і поведінці.

І так не тільки з героями, а і з творами. Хай „Маруся“ розпливається в описах, почуттях і описах почуттів; але придивіться, яка напружена, яка гостродинамічна композиція „Козир-дівки“ або „Перекотиполя“. Майже до самого кінця читач не знає в „Козир-дівці“, украв Левко гроші, чи ні, і це увесь час підтримує напруження. А як драматично подані в „Перекотиполі“ заростання грозового настрою, романтична сцена каяття підчас грози — Божого гніву, дальша сцена вбивства і викриття цього вбивства! Та тут багатьом навіть сучасним письменникам є чого повчитися в старенького Квітки щодо динаміки й діявості.

І з політичними симпатіями й антипатіями Квітки справа не така проста, як здається. Послідовний консерватор, що приймав Миколаївську Росію всю, як вона була, вважав її за непорушне, від Бога дане, що вмер би, напевно, з переляку, якби хтось хоч натякнув йому про потребу змінити існуючий лад — він за це був охрищений більшовиками ідеологом, мовляв, реакційних поміщиків. Він і не мріяв ні про які зміни — ні про соціальні (хоч би скасування кріпачства), ні про національне визволення України з-під влади „білого царя“. Дійсність здавалася йому — принаймні, поки він мислив теоретично, як політик, — суцільною ідилією. Покірні селяни і губернатори, що плачуть, так, плачуть над нещастям селян, — це ланки однієї системи, а загалом, йде усе гаразд. Нема ніякої замішки: усяк над своїми розпоряжа, і усе йде справно, і нікому не тяжко, і ніхто не зобиджен. Треба було носити ідилічність у крові й мозку, щоб написати це і щоб не здригнулася рука. Але та сама рука виводила й зовсім інші речі. Як жалюгідно обмежені й нікчемні герої „Котопської відьми“! А яку галерію свинячих рил змальовано в „Козир-дівці“: падлюка-писар, фертики-урядовці, байдужі до людського горя картярї, несостемненний йолоп-судящий, бубликоїд-ненажера суддя, що все механічно підписує („Я вже ні об чім і не памятаю, тільки все підписую“!), — всі ці „п'яні пикі“ зловісним хоромом оточують героїню твору, і однієї губернаторової слізки аж ніяк не досить, щоб змити увесь цей бруд і нечисть. І дійсність Квітчиних творів раз-у-раз сповнена злочинів і підлот: згвалтування („Сердешна Оксана“), грабунки й убивства („Перекотиполя“), хабарництво, загроза безвинної каторги й зачаття в рекрути („Козир-дівка“), голод („Добре роби, добре й буде“), топлення людей („Котопська відьма“). А військо — опора Росії: саадат на портреті Кузьми Трохимовича намальований так, що „й живий не буде такий бридкий“, а реалістичність портрету вимірюється тим, що як подивившись, „такі так і думаєш: „От побіжить... от битиметь!“ А, на жаль, мало відомий епізод з „Саадатського патрету“, коли саадат украв мішок з грушами, що лежав без догляду на возі, а коли його зупинили, зажадав грошей за те, що „Ви, — кае, — зіваете по старанам, а я вот ніс-ніс, да вот как умарилася, да амуницю патьор... Давай сюда денги на вичистку“ — слід було б популяризувати в усіх школах: та це ж символ усієї російської колоніальної політики, зокрема і щодо України: спочатку „визволяють“ те, що погано лежить, а потім за це обдирають! „Оттака то їх московська віра, щоб з всякого зідрати“. Таких драстичних ситуацій, типів, місць можна знайти досхоchu, і в цьому сила реалізму Квітки, як би все це не пом'якшувалося тим серпанком ласкавости, що завжди притаманий Квітчиній розповіді. Але було б верхом дурости приписати Квітці на підставі цього якісь самостійницькі чи бунтівницькі нахили. І думки про це він не мав. Всі ці кричущі суперечності мирно співіснували в його душі і в його творчості.

П. Петренко в своїй цікавій книжці про Квітку (Харків, 1931) висловлює дотепну думку: логіка селянської розповіді примушувала Квітку в українських творах мимоволі ставати на позиції селянина. Квітка ставав Основ'яненком. І рука писала те, що міг сказати такий собі дядько-розповідач з Основи і від чого обома руками відкаракався б дворянин Квітка. Справді, назвимо це, як хочемо: чи це був містичний голос української крові і раси, що говорив у напівзрусифікованому дворянстві російської імперії, яким був Квітка, чи це був просто тверезий вплив навколишнього українського оточення¹⁾, — але факт лишається фактом: твори Квітки говорять більше, ніж скавав би нам сам їх автор. Основ'яненко сприймав світ не зовсім так, як Квітка. А втім, таке протиставлення трохи спрощене. Все таки Основ'яненко жив у Квітці. І може навіть Основ'яненко був основою Квітчиній душі? Глибокою, справжньою, часом іраціональною, яку не завжди сам зовнішній, офіційний (і для інших, і для себе) Квітка розумів і міг сформулювати. Ця роздвоєність проймає глибоко всю творчість Квітки, хоч вона не стала ще в нього усвідомленою і через це трагічною, як це було в Гоголя. Вона лишалася в нього нерозкритою, прихованою, пороком, що не вибухнув, пролежав понад століття; і тільки потім, в лябораторії хеміка, виявилось, що вибуховість у ньому була, але потенція ця не перейшла в реальність.

З цього погляду дуже цікаво порівняти гумор равних російських епіграм Квітки і його українських гумористичних повістей і оповідань. У російських епіграмах школа гумору — французька, модна тоді в Росії. Це тонка гра каламбурів і натяків, чисто словесне плетиво з претенсією на сальонність (акростих „Надія“ та ін.). А в якійсь „Котопській відьмі“ основний засіб гумору — гіперболізована алогічність:

Григорій Квітка-Основ'яненко

„Пойвши добре вареників та карасів, у сметані жарених, та запивши скототинами... витягли самотужки по носатці тернівки, а вишнівкою на дорогу залили, а підвечіркуючи, панич убрав аж п'ять мандрик та горщечок маляків у масличку та в сметані пряжених, що дуже їх любив, так його, хто його зна й від чого, і завадило“.

Цей гумор не боїться пересолу, великих доз перцю. Він не цурається міцного слівця, вульгаризму й глузування. Пріська Чирячка, Химка Рябокобилха Пазька Псючиха, Явдоха Колупайчиха — так міг назвати своїх героїнь тільки Основ'яненко. Це здоровий, життєвий, тверезий, реальний, на чорноземному ґрунті виростлий, безпощадний український гумор, що звучав у наших старих інтермедіях і пізніше аж до фейлетонів Остапа Вишні, гумор репаний, немазаний, убивчий, без ефемізмів і еквівоків, без соромливого підіймання очей угору або потуплювання вниз. „Жарт в українських степах, — писав один із сучасних Квітці критиків, — і досі ходить розхристаний, присягається чортом, сякається в рукав, чоботи мастить дьогтем“. Це один з суто українських первнів — може не першорядної ваги, але важливий тим, що його не підробив. У Квітці це один з виявів його органічної, в крові, в світогляді, в світосприйманні закладеної українськості.

І тут ми доходимо кінцевого висновку. Квітка — наше дитинство. Як таке, ми приймаємо його, милуємося ним і пробачаємо йому низку непослідовностей і — з нашого погляду — просто недоречностей. Але доросла людина може не тільки милуватися дитинством, вона аналізує його, щоб упізнати своє становлення, своє зростання, свої стихійні первні й джерела свого розвитку й пізньої діяльності. Так і з Квіткою. То було голубе дитинство, тепер перед нами світ різнобарвний і обсяговий, але початок нашого світу між іншим і там. І в деяких суперечностях Квітки (не в усіх, звичайно) відбилися й суперечності

¹⁾ В. А. Квітка розповідає про велику роль у українських впливах на письменника його кучера Лукіяна. На жаль, наше літературознавство зовсім не звернуло уваги на цю постать. Тут варто було б повчитися в росіяни, що стільки уваги і розвідок присвятили нині Пушкіна!

української душі, що й досі даються нам в знаки. Придивитися до них цікаво. Шевченко писав про Квітчині твори:

Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну (в них Ю. Ш.)
Я ще раз побачу.

— він розумів, що чимало з українського життя і української душі відбито в творах Квітки — і то саме такого, що спонукає до плачу. І водночас Шевченко кликав Квітку до іншої програми: від пасивного відтворення сучасності він кликав Квітку до нав'язання з історичною традицією України:

Утні, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацька
На всім світі стала!

Від несвідомого, приглушеного відтворення історичної традиції Шевченко кликав Квітку до свідомого історизму. Від сучасності через минуле до майбутнього — так формулював Шевченко програму літературної творчості. Цієї програми Квітка не виконав. І минуле і майбутнє лишилися для нього закритими, сучасне він сприймав далеко не повно. І все таки він дав багато, і ми не маємо права відмовитися тепер від Квітки, він нам не чужий, він для нас живий. Не пророк, не вождь, не вчитель — всім цим Квітка не був і не є; але балакучий і добрий приятель, що розважить і розрадить підчас утоми й скороминучої зневіри, — таким ми приймаємо письменника, свідка нашого голубого, неповторного дитинства, дещо обмеженого, але милого дитинства.

Ю. Шевельов